

KATHOLICISME EN VERZUILING IN BELGIË, DUITSLAND, NEDERLAND EN FRANKRIJK

Staf Hellemans

In een poging de begrenzing van het verzuilingsonderzoek tot de Lage Landen te doorbreken, worden de verzuilingsprocessen van de katholieken in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk historisch gereconstrueerd. Uit hun onderlinge confrontatie leiden we o.a. af dat katholieke zuilen niet enkel het apanage zijn van kleine landen, maar ook in grote landen voorkomen (Duitsland, Italië), dat verzuilingsprocessen zich in alle vier landen voordoen, maar niet overal in verzuiling resulteren (Frankrijk), dat een minderheidspositie zowel tot een snelle als tot een laattijdige verzuiling kan leiden (Duitsland tegenover Nederland), dat de dynamiek van de kerk essentieel is voor een gelukte zuilvorming (België, Duitsland en Nederland tegenover Frankrijk), dat ontzuiling zich volgens meerdere modi kan voltrekken. De frequentie en de variatie van de (katholieke) verzuilings- en ontzuilingsprocessen, m.a.w. het ontbreken van een uniek model, vereisen dat er werk wordt gemaakt van een meer algemene zuiltheorie.

1. Probleemstelling

1.1. Politologie en sociologie benaderen verzuiling vanuit twee verschillende invalshoeken. De eerste onderzoekt verzuiling als een systeem van politieke accommodatie tussen gesegmenteerde en gepolariseerde bevolkingsgroepen (Lijphart, 1968; Huyse, 1970). De tweede gaat na - en hier ligt ook de focus van onderstaand relaas - hoe die segmentatie er in de loop van de 19de en 20ste eeuw gekomen is en waarom ze sinds enkele decennia terugloopt. Terwijl de politologische "consociational democracy"-theorie zich echter snel in internationaal vaarwater ging bewegen (Lijphart, 1969, 1977; MacRae, 1974), deinde het sociologische onderzoek rond verzuiling - twee uitzonderingen niet te na gesproken (Steininger, 1975; Righart, 1986) - niet verder uit dan tot het naburige België en dan nog vooral Vlaanderen. Het verschil is opvallend. Lijphart slaagde erin het Nederlandse verzuilde politieke systeem te presenteren als een belangwekkend exemplaar van stabiele democratieën terwijl de sociologische verzuilingstheorie zich in disciplinaire apartheid bekwaamde.

Het dient gezegd dat het politologische terrein beter geëffend was voor zo'n internationale aansluiting. Sinds de jaren '50 werd er, met de ervaringen van de tweede wereldoorlog in het achterhoofd, in het kader van de "comparative politics" flink gepeild naar oorzaken, die de differentiële stabiliteit van democratieën konden verklaren. Men ging er daarbij van uit dat conflictpatronen, die mekaar kruisten, minder bedreigend waren voor democratische regimes dan conflictpatronen, die samenvielen en zich zo wederzijds versterkten tot een situatie waarin twee, in alles aan mekaar tegengestelde bevolkingsgroepen met getrokken messen tegenover elkaar stonden (cfr. het samenvallen van politieke, economische en culturele verschillen in Noord-Ierland). Vanuit deze basishypothese werden in de na-oorlogse sfeer van Amerikaans zelfvertrouwen de open-pluralistische en (bijgevolg) stabiele angelsaksische democratieën (Groot-Brittannië, VSA) vergeleken met de instabiele, want in vijandige segmenten verdeelde continentaal-europese regimes (republiek van Weimar, derde en vierde Franse Republiek, Italië) (zie b.v. Almond, 1956). Dat Lijphart aan de hand van Nederland kon aantonen dat in gesegmenteerde samenlevingen toch een stabiele democratie kon gedijen, betekende een beduidende correctie op de algemene theorie, temeer daar er nog wel andere exemplaren te vinden waren van dit derde type (o.a. België, Oostenrijk). Bo-

vendien bracht Lijpharts theorie een impliciet eerherstel mee voor de Europese politieke cultuur, op een moment trouwens (eind jaren '60) dat de Amerikaanse ster ook op andere terreinen aan het tanen was.

Van zulke vermete panorama's, maar ook van enige bredere internationale belangstelling bleef de sociologische verzuilingstheorie verstoken. Zonder zich te kunnen optrekken aan één of ander internationaal aanknopingspunt concentreerde zij zich op de Lage Landen en dan nog bijna uitsluitend op de zuilen op christelijke grondslag (katholieke en gereformeerde) en benadrukte zij het exclusief karakter van haar onderzoeksobject - soms ook heel expliciet (recent nog Stuurman, 1983: 61-62). De enge objectomschrijving kreeg zijn pendant in een particularistische verzuilingstheorie: met ad hoc-hypothesen (emancipatie, defensie, ...) werden theorieën ontwikkeld, die weinig aansloten bij theorieën over modernisering, organisatievorming of andere algemeen-sociologische vraagstellingen (de uitzondering vormen de secularisatietheorieën). Verzuiling werd voorgesteld als iets excentrieks en, zo werd impliciet verondersteld, zij verdiende dan ook een dito theorie. In feite namen de verzuilingssociologen met dit zelfgekozen isolement de toonaangevende maatschappelijke definitie over van de ontzuilers, volgens dewelke verzuiling zo uitzonderlijk en zo abnormaal is dat het een buitengewone verklaring vergt.

Nu de laatste jaren de maatschappelijke mobilisatie rond verzuiling en ontzuiling is geluwd en de maatschappelijke definities van de directe tegenspelers, de opvoeding een kamp te kiezen, aan kracht hebben ingeboet, neemt het aantal pogingen tot verruiming van de problematiek toe. Billiet en Dierickx sleutelen elk op hun eigen wijze aan een meer algemene en tegelijk meer precieze definitie (Billiet, 1982: 85-89 en 1986: 6-16; Dierickx, 1986: 510-515). Geïnspireerd door Schreuder plaatsen Duffhues, Felling en Roes de katholieke verzuiling in het perspectief van opkomst en verval van een sociale beweging (Duffhues, Felling, Roes, 1985: 19-36). Via een creatief gebruik van de theorie van Bourdieu slagen Art en Laermans erin de (culturele) modernisering van het katholicisme in algemene termen te duiden (Art, 1982; Laermans, 1988). Met dezelfde bedoeling, de verzuiling ontdoen van zijn uitzonderlijk en buitenissig imago, werk ikzelf aan een algemene theorie van verzuiling (in eerste rudimentaire versie uitgetprobeerd in Hellemans, 1985).

1.2. De geprojecteerde algemene theorie zet de gebruikelijke focus, van waaruit zuilen onderzocht worden, op zijn kop. In plaats van zuilen als zonderlinge uitzonderingen te beschouwen, wil de algemene theorie ze als exemplarische onderzoeksobjecten inzetten om juist enkele algemene ontwikkelingsprocessen in onze samenleving sinds 1800 scherper te belichten (organisatievorming, individualisering, professionalisering, domeindifferentiatie, bewegingscyclus, ...).

Nemen we het voorbeeld van de bewegingscyclus. Deze idee heeft eerst vaste vorm gekregen dank zij een nadere beschouwing van de in de verzuilingsliteratuur reeds lang vertrouwde denkfiguur dat zuilen - over de definitie volgt zo dadelijk meer - in de late 19de eeuw ontstaan, een hoogtepunt bereiken in de eerste helft van de 20ste eeuw en sinds de jaren '60 in een proces van ontbinding verkeren. De hypothese van een cyclus van grote sociale bewegingen is in eerste instantie niets anders dan een veralgemening van die bekende verzuilings-ontzuilings-volgorde. De generalisering verplicht de onderzoeker echter tevens die verzuilings-ontzuilings-lijn in algemeen-theoretische termen, die geldig zijn voor alle grote sociale bewegingen te herinterpreteren, wat dus een dubbele winst oplevert.

De gereviseerde redenering gaat dan als volgt. Als gevolg van de moderniseringsdynamiek (parlementarisme, langzame democratisering, delocalisering, opkomst van verenigings- en organisatievormen, ...) treden in de 19de eeuw grote sociale bewegingen op de voorgrond (liberalisme, katholicisme, socialisme, etnische bewegingen, ...), die voor het eerst in de geschiedenis als fundamentele en permanente structureringen gaan opereren van het politiek en maatschappelijk leven. Die grote sociale bewegingen steunen op een particulier "set" aan waarden, normen en gedragsvormen. De militanten ervan richten in de schoot van de beweging allerhande verenigingen en organisaties op. Dat is een algemene trend, die in verzuilende sociale bewegingen alleen maar in hogere mate wordt gerealiseerd. Zo ontstaat in talrijke Europese landen die gesegmenteerde maatschappijstructuur. Na 1945 en definitief in de jaren '60 gingen de mensen, uitdrukking van een verregaande individualisering, zich meer gedistantieerd opstellen ten aanzien van organisaties (van partijen en vakbonden over kerken tot sportverenigingen). De organisaties kregen hun achterban m.a.w. moeilijker dan vroeger in beweging. Dit verval van grote sociale bewegingen werd bij de zuilen, waar de trend zich weerom scherper profileerde, als

ontzuiling gethematiseerd. De nieuwe sociale bewegingen met hun wispelturige en wantrouwe achterban vormen het voorlopige eindpunt van het desinstitutionaliseringproces.

Verzuiling en ontzuiling kunnen dus beschouwd worden als meer in het oog springende exponenten van een ruimer proces van opkomst en verval van grote sociale bewegingen. Zoals de zuilen de groei van sociale bewegingen, organisatievorming en ledenbinding het verst hebben doorgedreven, zo zijn ze ook het meest spectaculair getroffen door de individualiseringstendens, de domeindifferentiatie en het verval van de bewegingen. De koppeling van verzuiling en ontzuiling aan een aantal globale moderniseringstendensen schept de mogelijkheid zuilen als relevante sociale fenomenen vanuit een algemeen perspectief te benaderen en tegelijk modernisering op een geprivilegieerde manier, als onder een vergrootglas door te lichten.

De herinterpretatie van de verzuilingsproblematiek vanuit zo'n globaal theoretisch kader stelt vanzelfsprekend ook strengere eisen aan de sociologische definitie van een zuil. Alhoewel het maatschappelijk spreken dikwijls niet eenduidig is en niet steeds op één lijn ligt (b.v. vormen de socialisten een zuil?), oriënteert men zich, zolang men zich tot een paar gekende gevallen beperkt, op de in België en Nederland gebruikte, particularistische aanduiding van dit of dat organisatienetwerk als zuil. Van zodra echter in diverse landen naar diverse zuilen wordt gesondeerd, valt de steun van het vertrouwde spreken weg en dringt een algemene en tegelijk precieze omschrijving zich des te meer op.

Dat definitorische werk loopt over een pad vol doornen want moderne samenlevingen liggen dicht bezaaid met organisatienetwerken van uiteenlopende omvang (katholieke, socialistische, communistische, liberale, extreem-linkse, extreem-rechtse, etnische - Vlaamse, Friese, Joodse, Noordafrikaanse -, homoseksuele, feministische, ecologische, ...). Waar moeten dan de krijtlijnen van een zuildefinitie worden getrokken die naast exclusieve afgrenzing tevens inflationair misbruik voorkomt? Ten voorlopigen titel hanteren we een definitie, die elementen van Kruyt en Rokkan combineert (zie Kruyt, 1957: 15 en Rokkan, 1977: 565). Onder een zuil verstaan we 1) een intersectorieel netwerk van meerdere, autonome, sectorspecifieke en monopoloides organisaties, dat 2) steunt op een gemeenschappelijke subcul-

tuur en dat 3) voorziet in een vaste koppeling van het maatschappelijk-corporatief met het partijpolitieke kanaal.

Volgens deze definitie zijn dus niet alle organisatienetwerken zuilen. Zo zal uit de hiernavolgende beschrijving blijken dat de Franse katholieken weliswaar in verzuilingsprocessen geïnvolveerd waren - in het licht van de algemene theorie wekt dat geen verwondering -, maar slechts in beperkte mate. Zij voldeden niet aan alle zuilvoorwaarden en gingen vanaf de jaren '20 zelfs bewust kiezen voor een uitsluitend kerkgecentreerd organisatienetwerk. Partijpolitieke netwerken, zoals rond kleinere communistische partijen (zie Wunderer, 1980 over de Duitse KPD in het interbellum) waarin de organisaties autonomie en domeinspecificiteit missen en volledig afhankelijk zijn van de partij, rubriceren we evenmin als zuilen. De confrontatie met de talrijke en diverse organisatienetwerken zal uiteindelijk de bruikbaarheid van deze definitie moeten uitwijzen.

1.3. Met de schetsen voor een mogelijke algemene definitie en theorie op de achtergrond, onderzoeken we in dit artikel katholieke organisatienetwerken. De evolutie van het Belgische, Nederlandse, Duitse en Franse katholicisme wordt meer in detail beschreven. De eerste twee vormen zowat het klassieke referentiepunt voor elke zuiltheorie. Katholiek Duitsland illustreert dat zuilen niet tot kleine landen beperkt blijven en helpt aldus de abnormaliteitsidee van verzuiling ondermijnen (zie ook 6.1). Het Franse katholicisme laat zien dat organisatievorming niet altijd uitmondt in zuilen, en dat kerkgecentreerde netwerken in het katholicisme onder omstandigheden preferereerbare alternatieven constitueren (zie ook 6.3).

Het accent van de beschrijvingen ligt op de diversiteit in verloop en structuur van de netwerken en zuilen (zie samenvattend 6.4). Zo kan ook de impact van de emancipatiedrang, die in Nederland lange tijd als achterliggende oorzaak van de katholieke verzuiling gold dank zij een vergelijking met de Duitse situatie nader gespecificeerd worden (6.5). Op dezelfde manier wordt het explosieve ontzuilingsmodel, dat het Nederlandse katholicisme leverde, via vergelijking gecomplementeerd met andere modellen (6.6).

Over al deze verschillen heen, getuigen de landenportretten van het relatieve gemak, waarmee in het 19de- en 20ste-eeuwse katholicisme verenigingen en organisaties van allerlei slag wer-

den opgericht. Globaal-katholieke achtergronden zoals geschiedenis en aard van het katholicisme spelen blijkbaar ook een belangrijke rol (6.2). De focus van het sociologische verzuilingsonderzoek moet zich daarom richten op de vergelijkende analyse van bevolkingsgroepen en sociale bewegingen in moderniserende samenlevingen.

2. België, een dominante "catholica"

Het Belgische verhaal bevat drie karakteristieke elementen. Ten eerste heeft het katholicisme zich tot de schoolstrijd van 1879-1884 onthouden van het op grote schaal inrichten van eigen organisaties omdat zij ondanks de officiële scheiding van kerk en staat erop vertrouwde dat zij vanuit haar traditioneel dominante positie de hele samenleving wel in katholiek vaarwater zou kunnen houden. Bovendien de massificatie van het maatschappelijk leven, die de groei van massa-organisaties stimuleert, is m.a.w. een substantiële bedreiging van machtspositie en ahang vereist om meerderheidskatholicismen te brengen tot verzuiling, tot het opzetten van een aparte, organisatorisch omsloten katholieke wereld (2.1). Een tweede trek betreft de structuur van de katholieke zuil in België. Alhoewel alle katholicismen doortrokken zijn van socio-economische tegenstellingen, zijn die nergens zo ver geïnstitutionaliseerd geraakt als in België. De standsorganisaties van de christelijke arbeidersbeweging en Boerenbond zijn hier uitgegroeid tot ware subzulen (2.2). Hun organisatorische sterkte is zeker één van de redenen, waarom de katholieke zuil in België de kerkcrisis en de culturele ontzuiling heeft weten te overleven. Op die relatief moeiteloze continuering van het zuilnetwerk, het derde kenmerk, zal hier niet verder worden ingegaan (zie b.v. Billiet, Dobbelaere, 1976; Dobbelaere, 1982; Huyse, 1987; Van Haegendoren, Vandenhove, 1985).

2.1. België is misschien met Beieren het meest geslaagde voorbeeld van het contrareformatorische succes, dat de katholieke kerk na het concilie van Trente (1545-1563) tegen de protestanten wist te boeken. Bij gebrek aan enig staatscentrum - centralisatiepogingen van de politieke heersers liepen sinds de Bourgondiërs stuk op het diepe ingewortelde particularisme - verwierf zij in feite de rol van ongekroonde heerser over de Zuidelijke Nederlanden (Art, 1985). De opstanden tegen de bedilzuchtige Jozef II, tegen de Franse revolutionairen en tegen de

als protestantse en absolutistische vorst gewantrouwde Willem I steunden allen op de kerk. Dit laatste oproer, waarvoor de kerk in het zgn. "monsterverbond" had samengespannen met de in Rome verguisde liberalen, leidde in 1830 tot de Belgische onafhankelijkheid en bracht vanzelfsprekend een bevestiging mee van haar centrale machtspositie in het jonge rijk. Ondanks de scheiding van kerk en staat werden het katholicisme en de Belgische samenleving verder met mekaar geassocieerd. De eerste koning, Leopold I, zag in het katholicisme het feitelijke cement dat de Belgische onderdanen bij mekaar hield. Tijdens de eerste wereldoorlog zal Kardinaal Mercier (1906-1926) met koning Albert als boegbeeld van het Belgisch nationalisme fungeren. En nog voor enkele jaren ontwaarde de Amerikaanse sociologe Renée Fox achter de feesten, huizen en versieringen, achter de verwachtingen en frustraties van de op het eerste zicht geseculariseerde Belg nog steeds de alles doordringende invloed van een eeuwenlange katholieke traditie (Fox, 1982).

De eerste decennia na 1830 was deze dominantie nog zo uitgesproken dat de kerk buiten de uitbouw van de kerkelijke infrastructuur niet echt geïnteresseerd was in het opzetten van een aparte subcultuur. Veeleer beoogde zij het hele land katholiek te beïnvloeden. Naast de oprichting her en der van katholieke scholen ondersteunde de kerk daarom een door de overheid georganiseerd lager onderwijs mits controle vanwege de clerus (onderwijswet van 1842). De door de Franse revolutionairen opgelegde gemeentelijke instellingen voor openbare onderstand werden niet afgeschaft, maar bevolkt met pastoors en katholieke notabelen. Op politiek vlak verkoos men het unionisme, het samengaan van katholieken en liberalen op eenheidslijsten boven aparte katholieke lijsten. Het katholieke zegel, waarmee de kerk de algemene verenigingen of rijksinstellingen wist te stempelen, maakte de stichting van exclusief-katholieke zuilorganisaties op politiek, sociaal en cultureel vlak overbodig. In Ierland, waar de katholieke kerk haar buitengewoon gezag over de hele samenleving tot vandaag heeft bewaard, zoekt men daarom tevergeefs naar een katholieke zuil.

Het liberale en vroeg geïndustrialiseerde België kende echter een heel andere ontwikkeling. Herhaaldelijke botsingen met de kerk dreven de liberalen uit het unionistische kamp in een zelfstandige liberale partij, die zich van langsom meer antiklerikaal en vanaf de jaren 1860 ook antigodsdienstig ging opstellen. Vanaf 1847 veroverden zij, steunend op het voor de

steedse burgerij gunstige cijnskiesrecht, de regeringsmacht. Zij behielden die tot 1884, slechts met korte tussenpozen onderbroken door voorzichtige, liberaal-katholieke regeringen. Zo kwam een wederzijdse polarisatie tussen katholieken en vrijzinnigen (liberalen en later ook socialisten) op gang, die mekaar zoals in Frankrijk op het scherp van de snee bestreden. Het katholicisme klampte zich ondertussen vast aan het unionistische vaandel. Binnen het katholicisme ontstond een diepe verdeeldheid tussen het zgn. "wettelijke land", de unionistisch gezinde liberaal-katholieken die de partij beheersten, en "het werkelijke land", de meer op confrontatie gerichte ultramontanen die vooral in de devotionele en sociale werken actief waren. De katholieke congressen van Mechelen in 1863, 1864 en 1867, bedoeld om het katholicisme ideologisch en organisatorisch te herenigen en heimelijk zelfs om het unionisme opnieuw tot leven te wekken, bezegelden de verdeeldheid (Van Isacker, 1955).

De schoolstrijd van 1878 tot 1884 betekende het keerpunt. De krachtmeting met de liberalen werd met glans door de katholieken gewonnen. In enkele jaren tijds werd een volledige zuilsector, een eigen net van katholiek lager onderwijs gecreëerd (Lermyte, 1985, 1987). De mobilisatie van de "rank and file" (schoolcomité's, schoolpenning, ronselen van leerlingen ...) verhoogde het katholieke identiteitsgevoel. De verzoening van ultramontanen en liberaalkatholieken bracht de katholieke partij weer in de regering, een positie die zij de volgende honderd jaar slechts sporadisch (bijv. van 1954 tot 1958) zal verliezen. Ondanks dit overwicht zetten de katholieken zich van dan af in voor de verdere uitbouw van hun subcultuur en organisaties. Zij opteerden m.a.w. voor de verzuilingsstrategie ten nadele van de volledig gediskrediteerde unionistische strategie uit vroeger dagen. Het traditioneel al wankele vertrouwen van de katholieken in de staat was gedurende de lange liberale regeringsperiode helemaal weggekwijsd. Men vreesde ook de wispelturigheid van de regeringsmacht, die de lokroep van de wisselende meerderheden diende te volgen. Tenslotte liet de bittere schoolstrijd en de massale aanhang van het socialisme nog weinig heel van de fictie van een homogeen katholieke maatschappij. De "catholica", die nu in tegenstelling tot 1830 met fundamentele contestatie van grote maatschappelijke groepen had af te rekenen, achtte het in die omstandigheden raadzaam haar eigen structuur te verstevigen.

2.2. Geholpen door de quasi permanente uitoefening van de regeeringsmacht - vóór 1914 alleen, na de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht in 1919 in coalitie - en voortgestuwd door de dreiging van de socialistische massa-organisaties, werd na het onderwijs vanaf de jaren 1890 werk gemaakt van de uitbouw van het exclusief-katholieke verenigingsleven. Een opvallende kentrek van de katholieke zuil in België is de biezonder sterke positie van de standsorganisaties. Ondanks de naar het schijnt Nederlandse oorsprong van de term (Gerard, 1985: 14) bleef de invloed van de standsorganisatie aldaar door de diocesane organisatievorm en de scheiding met de vakorganisatie beperkt. In België echter groeiden de christelijke arbeidersbeweging (ACW), de Boerenbond (BB) en in mindere mate de middenstandsbeveging (NCMV) uit tot ware subzuilen met intern heel wat vertakkingen. Het ACW bijvoorbeeld overkoepelt als deelorganisaties een vakbond (ACV), een mutualiteit (LCM), een coöperatief verbond (LVCC) met daarin o.a. een bank (BAC) en een verzekeringsinstelling (DVV), de kristelijke arbeidersvrouwen (KAV), kristelijke werknemers (KWB), mannelijke en vrouwelijke kristelijke arbeidersjeugd (KAJ-VKAJ). Elk van deze deelorganisaties, die quasi allemaal meerdere honderdduizend leden tellen, heeft zelf nog zijn eigen vertakkingen, zodat we hier staan voor een immense organisatorische mastodont (een uitgebreid overzicht van het hele labyrint geeft Van Kerkhoven, 1985, 1986).

Tussen de twee wereldoorlogen deelden de standsorganisaties ook politiek de lakens uit. Sinds 1921 waren ACW, BB en NCMV formeel verenigd met de oude, burgerlijke Federatie van Kringen in de Katholieke Unie. Feitelijk kwam de Unie niet verder dan het stadium van een verkiezingskartel en verzorgde elke stand autonoom zijn politieke, sociale en culturele besognes (Gerard, 1985). De uitbouw van een zelfstandige partij-organisatie verbonden met de afbouw van de autonome politieke actie van de standsorganisaties dateert slechts van na de tweede wereldoorlog (Osaer, 1986; Smits, 1986; Van den Wijngaert, Weyns, 1981). Vanaf dan neemt de partij, naast de steeds presente kerk natuurlijk, de taak van de standsorganisaties over als draaischijf van de katholieke zuil. ACW en Boerenbond blijven echter nog steeds zeer invloedrijke koepelorganisaties. In de jaren '50 blijft de katholieke zuil in het algemeen trouwens zeer levenskrachtig. Van afbrokkeling is dan nog geen sprake. Integendeel, de koningskwestie en een tweede schoolstrijd polariseren opnieuw de gemoederen tussen katholieken en vrijzinnigen

terwijl de opkomende welvaartsstaat de subsidies vrijstelt voor de verdere uitbouw van de katholieke zuilorganisaties (Huysse, 1980: 19-47).

3. Duitsland, een snelstarter

Het Duitse katholicisme is om meerdere redenen een intrigerende casus. Van alle zuilen is hij chronologisch waarschijnlijk de eerste. Reeds in de jaren 1850 zijn er sociaal-politieke organisaties op katholieke grondslag actief, in de jaren 1870-90 waaieren zij uit over nagenoeg alle domeinen. Terwijl de andere zuilen zich slechts na de eerste wereldoorlog organisatorisch volop gaan ontwikkelen, bereikt de katholieke zuil in Duitsland nog voor 1914 zijn hoogtepunt. De oorzaken van deze snelle ontwikkeling liggen enerzijds in de combinatie van een sterke middenlagenbasis (groots verleden, notabelen, ...) met een plotselinge minorisatie na 1804 en anderzijds in de bijzonder zware uitputtingsslag, die de kerk van 1870 tot 1885 met de Pruisisch-protestantse staat diende te leveren. De mobilisatie van het gewone kerkvolk was in die omstandigheden het machtigste en meest betrouwbare middel om weerstand te bieden (3.1). Qua structuur valt de gedeeltelijke opening op van de politiek-sociale vleugel van de Duitse katholieke zuil naar het protestantisme. Zowel de partij als de vak- en boerenbonden telden een kleine minderheid protestantse leden in hun rangen. Daaruit sprak o.a. hun streven naar autonomie. De demonstratieve autonome opstelling leidde geregeld tot wrijvingen met delen van het Duitse episcopaat en met het Vaticaan (eveneens 3.1). Zo belanden we bij een derde opvallend kenmerk, de vroegtijdige ontzuiling van deze zuil. Na 1918 verkeerde de zuil in een permanente staat van crisis. Niet alleen verlamden zoals elders de sociaal-economische klassentegenstellingen de slagkracht van het organisatienetwerk, de strijd tussen voor- en tegenstanders van het nieuwe politieke regime, de Republiek van Weimar, dreigde de zuil meer en meer te ondermijnen. Het episcopaat en de conservatieve katholieken waren zo vervreemd geraakt van de sociaal-politieke vleugel van de zuil, dat zij de liquidatie ervan door Hitler in 1933 zonder veel protest accepteerden en dat ook na 1945 de zuil niet meer werd heropgebouwd (3.2).

3.1. Tot 1945 vormen de Duitse katholieken zoals de Nederlandse een minderheidsgroep: 65% protestanten staan er tegen 35% katholieken (Maier, 1980: 58). In tegenstelling echter tot hun

Nederlandse geestesgenoten, die sinds de scheiding van Noord en Zuid een eeuwenlange marginalisering moesten trotseren, beleefde het Duitse katholicisme tijdens de contrareformatie en de zgn. "Katholische Aufklärung" een bloeiperiode (cfr. de verrijnde Zuidduitse barok en de vele katholieke universiteiten). Dank zij het principe "cuius regio, eius religio", bleven de katholieke gebieden na het einde van de godsdienstoorlogen, zelfstandige bestuurseenheden. De aartsbisschoppen van Keulen, Mainz en Trier behoorden als leden van het kiescollege van de Duitse keizer zelfs tot de wereldlijke top van het Duitse Rijk. Het Duitse katholicisme werd dus niet zoals het Nederlandse gedwongen zich in een passief provincialisme terug te plooiën. En dat had zijn gevolgen.

Toen in 1804 met de herindeling van het Rijk de meeste katholieke gebieden (met uitzondering van Beieren) ingelijfd werden bij protestantse vorstendommen, beschikten zij over voldoende potentieel (o.a. notabelen) om protest aan te tekenen tegen de plotselinge minorisatie en discriminatie, waarin zij terechtkwamen. Als best georganiseerde instantie en meest nobele vlag werd het katholicisme naast een uiting van religieuze ijver dra gepromoveerd tot representatiefiguur van een eigen regionale identiteit (vergelijk de ontwikkelingen in België ten tijde van Willem I) (Geller, 1980: 75-77). De combinatie van traditionele macht met de onverwachte minorisatie verklaart waarom het katholieke verenigingsleven veel vroeger dan elders zulke afmetingen heeft aangenomen. De "Pius-verenigingen voor godsdienstige vrijheid" tellen in het revolutiejaar 1848 meer dan 100.000 leden en oefenen heel wat invloed uit op het parlement van Frankfurt. Nog in 1848 wordt gestart met de "Katholikentage", jaarlijkse vergaderingen ter ondersteuning van het katholieke verenigingsleven, die na verloop van tijd uitgroeien tot grote massabijeenkomsten. Vanaf de jaren '50 versterken de gezellenverenigingen van Kolping, sociaal-christelijke verenigingen voor arbeiders en boerenbonden de katholieke rangen.

De "Kulturkampf" uit de jaren 1870-1885, een hardere versie van de schoolstrijd, zal de katholieken, die reeds tevoren een herkenbare groep vormden, finaal aaneensmeden tot een hecht blok. De politiek van Bismarck en de liberalen, die de kerk aan een streng staatstoezicht wilden onderwerpen, stootte op de gezamenlijke weerstand van het episcopaat, de geestelijkheid en het kerkvolk (Morsey, 1981 en vooral Sperber, 1984: 156-276). In de opgezweepte sfeer van confrontatie werd werk gemaakt van de

verdere uitbreiding van het organisatorisch kader. De "Zentrumspartei", nog in 1871 voor de eigenlijke uitbarsting gesticht, werd met katholieke kiespercentages van 80% en meer omzeggens direct de politieke spreekbuis van het katholicisme (Schauff, 1978: 222-223). De katholieke pers klom van 126 kranten in 1870 naar 248 in 1885. Uit de eindfase van de "Kulturkampf" dateren de "Görres-Gesellschaft" voor academici, het katholiek handelsverbond, het "Arbeiterwohl" en het katholiek persverbond.

De meeste organisaties zien echter het licht na 1890 toen de restriktieve bepalingen van de "Kulturkampf"-wetgeving helemaal waren opgeheven. De verenigingsdrang is zo groot dat in 1901 al geklaagd wordt over talloze "zum mindesten unnötige Gesellschaften": "die Vereinsmeierei wird nachgerade eine bedenkliche soziale Erscheinung" (Esser, u.a., 1901: 710). Hetzelfde lexikonartikel geeft een overzicht van het katholieke verenigingsleven van rond de eeuwwisseling. De rij opent met een hele reeks zuiver godsdienstige verenigingen en vervolgt dan met caritatieve verenigingen (o.a. Caritasverbond (al in 1897), Vincentiusverenigingen, matigheidsverenigingen, ...) en met de stands- en beroepsorganisaties (o.a. katholieke arbeidersverenigingen, Augustinusvereniging voor de katholieke pers, Kolpingverenigingen, katholiek leraarsverbond, allerhande studentenverenigingen, dienstpersoneel- en kosterverenigingen). Men gaat kort in op de organisaties rond kunst, wetenschap en cultuur (o.a. Görres-Gesellschaft, de algemene St.-Ceciliabond) om afsluitend te wijzen op de politieke organisaties en de onoverzienbare schaar niet nader genoemde gezelligheidsverenigingen.

In de decennia na 1890 rijzen uit de katholieke subcultuur een aantal massa-organisaties op, die in samenwerking met de Centrumpartij en de kerk het gezicht van het Duitse katholicisme tot 1933 bepalen. De grootste katholieke massa-organisatie voor 1914 is ongetwijfeld het "Volksverein für das katholische Deutschland" met zijn 800.000 leden in 1914 (Huerten, 1981: 248-255). Via scholingscursussen, voordrachten, brochures en tijdschriften beoogde ze de vorming van alle katholieken te verhogen en lag ze mee aan de basis van de stichting van heel wat sociaal gezinde organisaties (i.h.b. arbeidersverenigingen en vakbonden). Op dit sociaal-economisch vlak was de katholieke falanx half geopend. De boerenbonden, die in feite eng met de kerk en het Centrum verbonden waren, stelden zich, zoals de partij, nominaal interconfessioneel op. De "Christliche Gewerk-

schaften" waren eveneens interconfessioneel (1913: 343.000 leden), al bestond het ledenbestand voor 85% uit katholieken en leunde de vakbond aan bij de Centruumpartij (Schneider, 1982: 148, 163-164, 624-645). Als tegengewicht voor de interconfessionele vakbonden werd intensief geijverd voor de uitbouw van de zuiver katholieke arbeidersverenigingen (KAB). Haar 5 verschillende interregionales telden in 1914 513.000 leden in hun rangen (Aretz, 1981: 163-175). Het "Caritasverbond", dat al in 1897 werd opgericht en de katholieke activiteiten in de gezondheids- en welzijnssector groepeerde, zal vooral na 1918 zijn koepelfunctie ten volle gaan uitoefenen (Gatz, 1981: 329-339).

De overwinning op Bismarck en de sterkte van de Duitse katholieke zuil, in het Duits onder een eigen naam ("Verbandskatholizismus"), bekend, dwong in het buitenland bewondering af. In een periode toen het Franse katholicisme, "de oudste dochter van de kerk", op drift was en de Italiaanse katholieken gebukt gingen onder het verbod van de paus tot deelname aan de Italiaanse eenheidsstaat, stelde de pauselijke legaat kardinaal Ferrari tijdens de "Katholikentage" van 1903 te Keulen Duitsland voor als na te volgen voorbeeld ("Germania docet").

3.2. In de republiek van Weimar, de periode van 1918 tot 1933, werd het organisatienetwerk deels nog verder uitgesponnen. Vooral de jeugd- en vrouwenorganisaties, die zich uit de congregatie- en patronaatssfeer hadden losgewerkt, namen een hoge vlucht. Het "Verband der katholischen Jugend- und Jungmännervereine", opgericht in 1896, had in 1932 400.000 leden. Het "Zentralverband der Katholischen Jungfrauenvereinigungen Deutschlands" uit 1915 telde rond 1930 760.000 leden. Het "Verband der katholischen Frauen- und Muttervereine" spande naast de meer burgerlijke, in 1932 194.000 leden sterke "Katholische Deutsche Frauenbund" de kroon met 900.000 ingeschrevenen. De sportbond voor jonge katholieken tenslotte, de "Deutsche Jugendkraft" uit 1920, was in 1932 gegroeid naar 254.000 leden (Huerten, 1986: 193; Kaufmann, 1984: 91, 93, 107).

Doch tegelijkertijd geraakte de sociale en politieke tak van de zuil verstrikt in een permanente malaise. Het "Volksverein" vond zijn draai niet meer, verloor langzaam leden en invloed en werd begin van de jaren '30 geconfronteerd met een dreigend bankroet. De katholieke arbeidersverenigingen, die zich ten volle in de republiek van Weimar engageerden, verloren contact met de jonge generaties. De "Christliche Gewerkschaften" en de

boerenbonden namen meer afstand zowel van de KAB als van de Centruumpartij. Deze laatste zag haar aanhang verder dalen (van 16.2% in 1919 tot 11.2% in 1933). Het traditionele struikelblok voor katholieke partijen, de tegenstelling tussen conservatieven en christendemocraten, kreeg extra gewicht door de bittere strijd tussen voor- en tegenstanders van de republiek. De verdeeldheid was zo groot dat na de desavouering van Wilhelm Marx, de officiële presidentskandidaat in 1925 van het Centrum tegen Hindenburg, door vooraanstaande katholieken en leden van zijn eigen partij de belangrijkste partijposten meer en meer aan geestelijken als laatste reddingsboeien werden toegewezen. De godsdienst was nog het enige bindingsmiddel (Morsey, 1981b: 151-2). En gezien de verkerkelijking van het godsdienstige - in de geest van de Katholieke Actie werd o.m. het absolute verschil tussen godsdienst en politiek benadrukt - was ook de werking van deze toverdrank niet meer zeker.

Het mocht dus niet baten. Enkele jaren later begon Hitler na zijn machtsovername in 1933, in het kader van de "Gleichschaltung", de katholieke zuilorganisaties één na één te likwidieren. Dat vele katholieken dit beschouwden als de opruiming van de resten van een overtijdige epoche illustreert hoe diep de ster van de katholieke zuil in eigen kring al was gedaald. Nog in 1933 sloot het Vaticaan zelf een concordaat met Hitler, notabene via de bemiddeling van mgr. Kaas, de laatste voorzitter van de Centruumpartij. Zoals in Italië verzekerde het concordaat de vrije werking van de kerk en de organisaties onder strikt kerkelijke leiding (vb. het "Caritasverband") terwijl de andere zuilorganisaties zonder meer opgeofferd werden. Daarmee bevestigde de hoogste kerkelijke hiërarchie, ook in de ogen van de zuilvoorstanders, dat zij geen brood meer zag in de verzuilende strategie, die haar eens zoveel aanzien had gegeven (Volk, 1981: 165-172). Na 1945 werd de vroegere katholieke zuil niet meer hersteld. De Katholieken werden nu in de interconfessionele CDU/CSU toonaangevend (de katholieke Adenauer werd bondskanselier), terwijl de kerkorganisaties prefereerde die onder haar directe controle stonden (Forster, 1981). Op de republiek van Weimar rustte een te zwaar taboe.

4. Nederland, een hevige laatbloei

De katholieke zuil in Nederland, die lange tijd met de Gereformeerde zuil model heeft gestaan voor de verzuiling überhaupt,

heeft zijn eigen particuliere trekjes. Qua ontstaan is hij zowat de tegenpool van de Duitse katholieke zuil. De eeuwenlange minorisatie kon bij gebrek aan middelen slechts zeer langzaam worden doorbroken. Eerst diende de kerk in de 19de eeuw heropgebouwd en ervaringen dienden te worden verzameld, vooraleer de katholieken zich naar het voorbeeld van de Gereformeerden gingen organiseren. De Nederlandse katholieke zuil komt dus wat later dan elders tot ontplooiing (4.1). In het verlengde van die moeizame organisatievorming, ligt een tweede karakteristiek, het uitgesproken clericalisme van de Nederlandse katholieke zuil. In het niemandsland, dat de katholieke wereld lange tijd voorstelde, bleef de kerk tot na de tweede wereldoorlog zowel organisatorisch als intellectueel het bastion tegen en uitvalsbasis op de moderne wereld (4.2). De kerkcrisis in de jaren '60 zal daarom in het Nederlandse catholicisme zo'n catastrofale organisatorische consequenties, nl. een snelle ontzuiling, meebrengen. Ook dat is, anders dan we gewoon zijn te denken, een specifiek Nederlandse ontwikkeling.

4.1. Zoals de Duitse katholieken maakten de Nederlandse katholieken sinds het verdrag van Westfalen in 1648 zo'n goeie 35% uit van de bevolking (cijfers tussen 1656 en 1960 geeft Thurlings, 1978: 62). Maar in tegenstelling met hun geloofsgenoten stonden zij in de protestantse Verenigde Provinciën bloot aan godsdienstige marginalisatie en politieke, sociale en culturele achterstelling. Door het uiteenvallen van de kerkelijke hiërarchie teruggedreven in zgn. "schuilkerken", zo genoemd omdat de gebouwen - meestal schuren of woonhuizen - niet het uitzicht van een kerk mochten bieden, probeerden ze zo goed en zo kwaad mogelijk te overleven. De repressieve sfeer stimuleerde de informele segregatie, het onder zijns gelijken verkeren en trouwen, en dus de voorzichtige groei van een katholieke subcultuur. Van actieve bevordering van een katholiek verenigingsleven, laat staan van een apart organisatieleven, was geen sprake. Het lokale overleven maakte de Nederlandse katholieken zeer particularistisch. Bovendien ontbrak het hen volledig aan een politieke en culturele elite, die hun eisen en verwachtingen wist te formuleren en verdedigen.

Toen na de doortocht van de Franse revolutionairen met de oprichting van de Bataafse Republiek de Nederlandse katholieken in 1795 staatsburgerlijk geëmancipeerd werden, kwamen de katholieken voorzichtig uit hun schulp gekropen. Anders dan de Duitse katholieken, die voor de revolutie onafhankelijk waren en in

1804 plots in een minoriteitspositie verzeilden waartegen zij dan ook snel in verzet kwamen (cfr. supra), hadden de Nederlandse katholieken een eeuw nodig om zich uit de beknelling van een eeuwenlange marginalisering te bevrijden. Minorisatie leidt dus slechts tot verzet, tot activering van de "rank and file" wanneer naast een motief (de teweerstelling tegen minorisatie) ook de personele en organisatorische middelen aanwezig zijn om in actie te komen. De Nederlandse katholieken zaten in de eigenaardige situatie dat de eeuwenlange minorisatie de motiefbasis tot een zeer geprononceerde "frontmentaliteit" (Van Heek, 1954) had doen aanwakkeren - cfr. de emancipatiehypothese -, maar tegelijkertijd had het hen van de middelen beroofd om die subculturele mentaliteit publiek en offensief uit te dragen. Zij moesten dus eerst nog de middelen creëren vooraleer zij hun problematiek dwingend op het publieke forum konden brengen (dit inzicht ligt aan de basis van de zgn. "resource mobilization approach", vgl. Mc Carthy, Zald, 1977). Het verklaart de veelgehoorde vaststelling dat de Nederlandse katholieken zich pas sterk beginnen te roeren (vooral in de 20e eeuw) nadat het grootste leed al lang was geleden (Steininger, 1977: 244; Bornewasser, 1982: 599-602).

Gegeven de zwakke uitgangspositie is het niet zo verwonderlijk dat in eerste instantie ondersteuning gezocht werd bij sterkere partners. In de eerste helft van de 19e eeuw fungeerden de liberalen als trekpaarden omdat hun politiek van openheid, staatsburgerlijke gelijkheid en vrijheid van godsdienst en vereniging tot gelijkstelling van de katholieken en het katholicisme met het tot dan overheersende protestantisme belofde te leiden. Als na het midden van de eeuw door meningsverschillen over het onderwijs, de "Syllabus Errorum" en de Italiaanse éénmaking de liefde voor de liberalen bekoelde, haakten de katholieken zich vast in het spoor van de gereformeerden. Het waren de gereformeerden onder leiding van Abraham Kuyper, die voor de katholieken de voordelen van organisatie- en zuilvorming demonstreerden (Hendriks, 1971). In het zog van de gereformeerden bestreden de katholieken de liberale schoolwet van 1879. Naar het voorbeeld van de Anti-Revolutionaire Partij probeerde Schaepman de katholieken in een politieke partij te groeperen (Bornewasser, 1968: 32 e.v.).

Aldus "werd de Nederlandse katholiek in de verdediging steeds sterker" (Thurlings, 1978: 104). De nieuwe grondwet van 1848, die naast ministeriële verantwoordelijkheid voor het parlement

vrijheid van vereniging en drukpers garandeerde, maakte het herstel mogelijk in 1853 van de bisschoppelijke hiërarchie. De volgende jaren werd koortsachtig gewerkt aan de uitbouw van een moderne, gecentraliseerde kerkorganisatie. De chaotische parochiale indeling en werking werden geregulariseerd, kerken vernieuwd en gebouwd, priesterseminaries en kapittels per diocees opgericht, de stichting van broederschappen werd aangemoedigd,... De heropbouwfase werd afgesloten op het provinciaal concilie van 1865 met decreten over de geloofsleer en zielzorg, de kloosters, het onderwijs en het beheer van de kerkelijke goederen (Rogier, 1956: 148-178).

Vanaf de tweede helft van de jaren 1880 kwam er ook buiten het kerkelijke domein enige beweging. De eerste schoolstrijd, die niet veel potten gebroken had, was juist voorbij en de opeenvolgende uitbreidingen van het stemrecht waren in aantocht, toen Schaepman in 1883 een "Proeve van een katholiek programma" lanceerde. Het gereformeerd-katholieke kabinet Mackay (1888-1891) bracht met zijn subsidieregeling vooruitgang voor het katholiek lager onderwijs. In 1888 werd te Amsterdam de eerste R.K. Volksbond opgericht en door Ariëns te Enschede de eerste R.K. Werkliedenvereniging. Aarzelend en voorzichtig kregen die initiatieven de volgende jaren navolging. Na 1900 komen de katholieken meer op snelheid en begint wat Rogier noemt "de kwarteeuw der ontluiking" (Rogier, 1956: 349).

Het is echter pas na 1918 dat de Nederlandse katholieke zuil tot volle bloei komt. In de verkiezingen van 1918, gehouden volgens het stelsel van algemeen stemrecht voor mannen en evenredige vertegenwoordiging, wordt de katholieke partij de grootste partij van het land. Nolens smeedt de parlamentsfractie aaneen tot een slagkrachtig instrument. De partij zelf wordt in 1926 omgevormd tot een ledenpartij. In 1933 mag ze prat gaan op 374.377 leden d.i. één lid op drie kiezers (Kossmann, 1976: 579). De financiële gelijkstelling van openbare en bijzondere scholen in 1920 brengt de laatste in één ruk van 45% van de leerlingen in 1920 naar 69% in 1938 (cijfers in Boef-van der Meulen, van Kemenade, 1986: 248). Ook de sociaal-economische organisaties voor arbeiders, boeren, middenstanders en leidendevend personeel komen nu van de grond naast een resem andere organisaties, bv. de Katholieke Bond voor het Gezin, het Wit-Gele Kruis, een Bond van R.K. Ziekenfondsen, de K.R.O., enz. (een uitvoerig overzicht geeft Duffhues, e.a., 1985). Het zelfvertrouwen was nu voldoende gegroeid om met spectaculaire

massa-demonstraties en stadionmanifestaties feestelijk de straat de bezetten (cfr. de typering van de overdadige volksdemagoog Van Ginneken in Rogier, 1956: 508 e.v.). Het was de tijd van wat men nu nostalgisch "het Rijke Roomse leven" noemt (van der Plas, 1977).

4.2. De in vergelijking met andere landen late bloei van het Nederlandse organisatiekatholicisme viel wel op door zijn felheid. De indruk, een ondoordringbaar bolwerk te vormen tegen een vijandige buitenwereld, werd misschien nergens zo zuiver gerealiseerd als in Nederland. Dat een Haarlems geestelijke, dra bisschop van het diocees, in een krantenartikel betreurde dat er geen priesters genoeg waren om elk rooms gezin onder de dagelijkse leiding van een geestelijk adviseur te plaatsen, zegt toch wel iets. En wat te denken van de Minderbroeder B. Kruitwagen die in 1933 verklaarde zich te verheugen over de bloei van de katholieke boekhandel omdat deze de geloofsgenoten bevrijdde van de gevaarlijke noodzaak af en toe boeken te kopen in "zgn. neutrale" winkels (Rogier, 1978: 217)?

Het fervent katholieke karakter van dit omvattend verenigingsleven was te danken aan de centrale positie van kerk en clerus, die nadrukkelijker dan elders het leven van de katholieken organiseerde. In België was de invloed van de kerk zeker enorm, maar ze werd enigszins in toom gehouden door de invloed van een economisch en politiek machtige katholieke adel en hoge burgerij en door de organisatorische macht van de vitale standsorganisaties. De leek had er een groter gezag binnen de katholieke zuil, zoals trouwens ook in Duitsland. De Nederlandse zuil was veel klerikaler (zie ook Van Heek, 1954: 164-182). Met nog in 1960 35 theologen (missiepersoneel niet meegerekend) per 100 afgestudeerde katholieke academici beheerste de clerus er het katholieke intellectuele leven (Van Hooijdonk, 1965: 224-225). In het organisatorische vlak grepen de bisschoppen herhaaldelijk in en dit op luide en bevelende toon in de opzet en werking van de zuilorganisaties. Zij dreven de interconfessionele vakbond Unitas onder dreiging van het onttrekken van de sacramenten op de klippen. Zij verordenden de diocesane organisatiestructuur van de standsorganisaties en zijn scheiding met de vakorganisaties. Zij verboden de KVP in 1919 een coalitie aan te gaan met de sociaaldemocraten, tenzij "in uiterste noodzaak". De Belgische en Duitse bisschoppen gedroegen zich zeker eveneens als hoeders van het katholieke zuilnetwerk. Ze gingen echter voorzichtiger te werk, minder ex cathedra proclamerend

en meer in overleg omdat zij, soms tegen hun zin, meer rekening moesten houden met de andere machtscentra binnen hun zuilen.

Na de tweede wereldoorlog werd de zuil, ondanks aarzelingen, ja zelfs afwijzing in sommige kringen, opnieuw in vol ornaat opgebouwd. In organisatorisch opzicht behaalde men nieuwe pieken (Kruyt, Goddijn, 1968; 245-247; Duffhues, e.a., 1985: 265-268). Maar het vuur was uit de pan. Het mandement van 1954, waarin de bisschoppen zoals vertrouwd de gelovigen de levieten lazen en waarin ze het lidmaatschap van de socialistische vakbond en het lezen van socialistische dagbladen en tijdschriften verboden, werd in katholieke kring zonder echt enthousiasme op te wekken, nog geaccepteerd (Rogier, 1956: 616-623). Het opgeven van de klerikale bolwerkstrategie op Vaticanum II, wat van harte toegejuicht werd door de Nederlandse katholieken, zal echter juist hun klerikale zuil bijzonder hard treffen en de snelle ontmanteling in de jaren '60 bewerken van de van zijn klerikalisme en frontmentaliteit beroofde zuil (Hellemans, 1988a).

5. Frankrijk, een katholieke kolos in panne

Terwijl in België, Duitsland en Nederland katholieke zuilen werden opgericht, heeft katholiek Frankrijk ondanks de bijzonder hevige botsing met het antiklerikale, republikeinse kamp zulke organisatorische machtsontplooiing niet gekend. Waarom werd de katholieke bevolking niet zo systematisch gemobiliseerd? Aanleiding was er te over en men kan moeilijk beweren dat er een uit het verleden stammend absoluut gebrek aan organisatiemiddelen heerste. Drie redenen worden aangegeven: het organisatie-onvriendelijke klimaat in Frankrijk voor 1914, de politieke onenigheid ten aanzien van het regime onder Franse katholieken en de afwachtende en verdeelde houding van de bisschoppen (5.1). Wanneer in het interbellum onder invloed van de veranderde omstandigheden (i.h.b. de opheffing van het concordaat in 1905) dan toch de organisatiekaart ten volle wordt uitgespeeld, is de aantrekkingskracht van het verzuilingsmodel reeds verbleekt. Men kiest voor het Katholieke Actie-model, een netwerk van religieuze organisaties die onder direct gezag staan van de kerkelijke hiërarchie (5.2). Het Franse katholicisme heeft dus wel een verzuilingsproces doorgemaakt en zeker aan uitgebreide religieuze organisatievorming gedaan zonder echter zoals de andere 3 behandelde katholicismen uit te komen bij dat geëlaboreerd netwerk van autonome politieke, sociale en

culturele lekenorganisaties, dat in connectie met de religieus-kerkelijke organisaties verdicht is tot hetgeen wij katholieke zuilen noemen.

5.1. Waarom heeft Frankrijk niet die mate van katholieke verzuiling gekend, die ons in andere landen zo treft? Vermits de katholieke herlevingsbeweging en de opkomst van het ultramontanisme in de 19de eeuw telkens aan de basis liggen van de verzuiling eind 19de - begin 20ste eeuw (cfr. 6.2), lag het voor de hand na te gaan hoe ontvankelijk de Franse traditioneel gallicaans-nationale kerk voor dit katholiek réveil was. Een eerste belangrijke vaststelling is dat deze hypothese voor het niet-verzuilen van het Franse catholicisme niet kan worden weerhouden. Het katholieke réveil veroverde de Franse kerk al evenzeer als elders (Cholvy, Hilaire, 1985: 153-196). In een aantal opzichten gaf het Franse catholicisme zelfs de toon aan: de binnenlandse missiebeweging startte al in 1814, de Vincentiusgenootschappen en de H.Hartdevotie waren Franse creaties, sommige bedevaartsoorden zoals Lourdes (1858) kregen snel een internationale reputatie... Het religieus personeel (seculieren en regulieren) per hoofd van de bevolking bereikte in 1878 weer het peil van 1790, nl. 6 à 7 per 1000 inwoners (Langlois, 1980: 96). Devotionele verenigingen en religieuze werken ("oeuvres") bloeiden eveneens op. Voor de tijdgenoten leek rond 1860-70 het Franse catholicisme levenskrachtiger, in ieder geval meer oogverblindend dan bijv. het Belgische met zijn sterke liberale opiniestroming of dan het minderheidskatholicisme in het door het protestantse Pruisen gedomineerde Duitsland (Aubert, 1974: 39). De vraag stelt zich dan waarom in Frankrijk rond de eeuwwisseling de overgang van katholiek réveil naar katholieke zuil niet plaatsvond. Waarom lieten uitgerekend de Franse katholieken de uitbreiding achterwege van vereniging tot organisatie, die elders op zovele domeinen wel voltrokken werd?

In eerste instantie kan er gewezen worden op het algemene organisatie-onvriendelijke klimaat in Frankrijk voor 1914. Zo overleefden op economisch vlak de kleine, artisanale bedrijfjes en kreeg het moderne grootbedrijf eerst in de jaren 1920 enige omvang (Noiriel, 1986: 123-124). Derhalve kwamen ook de vakbonden als organisaties moeilijk van de grond. Ook politiek konden de Fransen het lange tijd zonder een georganiseerde massapartij stellen: na de half gelukte poging van de socialistische Guesdisten in de jaren 1880 zijn de communisten tussen de twee wereldoorlogen de eerste om uit te pakken met een doorgeorgani-

seerd partij-apparaat. Nog in 1962 overtrof het aantal partijleden van de gezamenlijke partijen in Frankrijk nauwelijks de 500.000 leden (Coutrot, Dreyfus, 1965: 175). Op analoge wijze, zo zou men kunnen stellen, lieten de Franse katholieken zich weinig gelegen aan de opzet van groot-organisaties.

Een goed deel van de verklaring is echter bij de Franse katholieken zelf te vinden. Politiek waren deze uiterst gefragmenteerd. Zij verdeelden hun stemmen over legitimisten (de voorstanders van de Bourbon-restauratie), orléanisten (de aanhangers van de burger-koning Louis-Philippe 1830-1848), bonapartisten en gematigde republikeinen. De waaijer werd later nog aangevuld door christendemocraten. Tot 1883, het overlijdensjaar van de troonpretendent graaf de Chambord, waren de legitimisten het sterkst. De rechtervleugel van de kerk, waaronder de meeste bisschoppen, steunde deze stroming zonder er echter de toon aan te geven: de politieke restauratie stond er voorop en niet het kerkelijk herstel (Zeldin, 1979b: 29-63). De Mun's poging in 1885 om de zwalpende legitimistische partij te transformeren in een katholieke partij, met de religie als bindend principe en een sociaal-politiek luik gericht naar de katholieke massa's, werd in katholieke kring afgewezen nog voor het ernstig uitgetest was. In het begin van de jaren 1890 mislukte een nieuwe poging om alle katholieken te verzamelen in één grote partij. De zgn. "ralliement"-politiek, die met de actieve steun van Leo XIII de katholieken met de republiek wou verzoenen, stootte op verzet zowel van de legitimisten, die de republiek niet wilden aanvaarden als van de republikeinen, die vreesden gevangen te worden in een klerikale partij (Cholvy, Hilaire, 1986: 83-95). Latere pogingen zoals de "Action Libérale Populaire" en in het interbellum de "Parti Démocrate Populaire" kenden evenmin het verhoopte succes (Mayeur, 1980: 83-89 en 118-122). De na-oorlogse "Mouvement républicain populaire" zakte na enkele jaren al als een pudding in mekaar. Dat de politieke verdeeldheid de partijvorming van de katholieken in Frankrijk verhinderde, kan te maken hebben met de bijzondere scherpste van de politieke spanningen tussen voor- en tegenstanders van de republiek in het moederland van de moderne burgerlijke revoluties. Zoals in de Duitse Republiek van Weimar ging de permanente regimecrisis in Frankrijk de integratiekracht van het katholicisme te boven.

Er is nog een derde verklaringsgrond voor het niet-verzuilen van de Franse katholieken aan te wijzen, nl. de zwakheid van de

Franse kerk zelf. Zij bleek niet in staat om zoals elders op actieve wijze het Franse katholicisme leiding te geven en kwestieuze knopen met gezag door te hakken. Dissensus en een zekere passiviteit kenmerkten integendeel haar optreden.

Ondanks het succes van het katholieke réveil bleef de Franse kerk, niet in het minst onder invloed van het staatsvriendelijke concordaat van 1801, trouw aan een belangrijke karakteristiek van de gallikaanse kerktraditie, nl. deze van onderschikking aan en opkijken naar de staatsmacht. De kerk was een belangrijke steunpilaar van het legitimisme, maar niet zijn organisator. In 1848-49 vormt ze een onderdeel van de partij van de Orde. In ruil voor bescherming schaart ze zich in de volgende jaren achter de diktatuur van Napoleon III (1850-1870). De Franse kerk was gewoon te leunen op de politieke macht en had de onvermoede macht van een georganiseerde massa nog niet ontdekt.

Die afwachtende houding kwam haar zwaar te staan toen na 1876 de republikeinen voor meerdere decennia de macht in handen kregen. De kerk werd uit haar institutionele machtsposities verdreven. Het onderwijs werd gelaïciseerd, congregaties verboden, protocol en gebouwen werden ontdaan van religieuze verwijzingen (vb. kruistekens). Als klap op de vuurpijl verbrak de regering in 1905 het concordaat uit 1801, hetgeen de kerk aanzien en financiële ondersteuning (wedde van seculiere priesters, onderhoud van kerkgebouwen, ...) kostte, maar haar tegelijk bevrijdde van de drukkende controle, die de staat op de kerk uitoefende. Op geen enkel moment was de kerk in staat een vuist te maken en terug te slaan. De schoolstrijd van de jaren 1880 levert een goed voorbeeld. Stelden de Belgische bisschoppen zich met vlamme mandementen aan het hoofd van een beweging, die tot in de kleinste dorpen georganiseerd werd en in één jaar tijd het aantal katholieke lagere scholen met liefst 153% deed stijgen (Lermyte, 1987: 169), dan bleven de Franse katholieken redetwisten over de te volgen tactiek en durfde het episcopaat de confrontatie niet aan te gaan (Cholvy, Hilaire, 1986: 61). In België betekende de schoolstrijd voor de katholieken een keerpunt naar boven, in Frankrijk stabiliseerde het de republiek en de regeringsmacht van de republikeinen.

Dat het episcopaat zo timide en besluiteloos reageerde, had ook een organisatorische reden. Aan de top ontbrak de eenheid van commando. De regelmatige bisschoppenconferenties, die in Bel-

gië, Nederland en Duitsland zelfbewust als de generale staven van hun kerk optraden, ontbraken in Frankrijk. Zowel de Franse overheid als het Vaticaan wensten de creatie van zo'n machtscentrum te vermijden. Vermits het concordaat van 1801 de Franse staat inspraakrecht bij de benoeming van bisschoppen inruilde, vielen bovendien compromisfiguren gemakkelijker in de prijzen dan de meer in de kijker lopende geestelijken. Reeds Lamennais had zich terdege rekenschap gegeven van deze dubbele zwakte en bepleitte o.m. daarom de volledige scheiding van kerk en staat. Het geweeklaag over "L'épiscopat n'existe pas" (Foisset, gecit. in Langlois, 1980: 327), "Pas d'épiscopat, à peine des évêques" (de la Heunière, gecit. in Cholvy, Hilaire, 1986: 89) zou nadien nog menigmaal herhaald worden. De afwezigheid van een bisschoppelijke generale staf en de afwachtende houding van vele bisschoppen, voor wie de welwillendheid vanwege de staat meer betekende dan de mobilisatie van de "rank and file", lijken me de belangrijkste redenen voor het ontbreken van een katholieke zuil in Frankrijk.

Overigens betekent dat niet dat er helemaal geen organisatorische infrastructuur van lekenorganisaties bestond. Maar in vergelijking met de omringende landen was ze zwak. De bisschoppen, die zelf verstoken bleven van nationale coördinatie, waren concurrerende nationale verbindingen van katholieke leken niet gunstig gezind. Tot 1918 konden enkel de mannelijke jeugd met de "Association Catholique de la Jeunesse Française" (ACJF) (Molette, 1972), de vrouwen met de monarchistische "Ligue des Femmes Françaises" (LFF) en de meer republikeinse "Ligue Patriotique des Françaises" (LPDF) en de sporters in de patronages met de "Fédération gymnastique et sportive des patronages de France" (FGSPF) op nationale organisaties bogen. De katholieke mannen, waar toch de potentiële politieke en maatschappelijke macht school, gaven forfait, op de uitzondering na van de boeren die gegroepeerd werden in de onder aristocratische leiding staande "Société des agriculteurs de France".

5.2. De zo gevreesde opheffing van het concordaat in 1905 dwong de katholieken tot het omgooien van de strategie. Zij bevrijdde het katholicisme van haar fixatie op de overheid. Van dan af werd de activiteit van leken en lekenorganisaties systematisch bevorderd. De groei van de zojuist aangehaalde organisaties, van de nationale congressen voor sociale werken en van de talrijke diocesane congressen ter reorganisatie van het kerkelijk leven (één of meer in 60 bisdommen tussen 1907 en 1914 (Cholvy,

Hilaire, 1986: 153)) getuigen daarvan. Vanaf 1919 pleegden de aartsbisschoppen en kardinalen geregeld overleg in de ACA ("Assemblée des Cardinaux et des Archevêques") (Sutter, 1971: 105 e.v.). Dat werd tijd want de beweging naar nationale organisaties was niet meer te stoppen. In 1919 ontstond de "Confédération Française des Travailleurs Chrétiens" (CFTC) - met bijna 400.000 leden in 1938 (Launoy, 1984: 45) echter niet veel groter dan het ACV in het veel kleinere België (340.000 leden in 1939 - Brepoels, 1977: 110). In 1922 werd de "Fédération Française des Etudiants Catholiques" (FFEC) opgericht, in 1925 de Franse "Jeunesse Ouvrière Chrétienne" (JOC) en de "Fédération Nationale Catholique" (FNC). Deze laatste, opgericht op vraag van de ACA(!), om zich te weren tegen het antiklerikale "Cartel des gauches" uit 1924 was de eerste echte massa-organisatie voor katholieke mannen: zij organiseerde grote massameetings over heel Frankrijk met tienduizende toehoorders en trad op als pressiegroep - niet als politieke partij! - bij verkiezingen (Cholvy, Hilaire, 1986: 282-287). De nieuwe strategie had onmiddellijk succes. Als gevolg van de massale mobilisatie werd de antiklerikale regering na één jaar tot ontslag gedwongen.

Men is geneigd te denken dat die organisatorische doorstoot de weg vrij zou maken voor de verzuiling. De blijvende politieke verdeeldheid - cfr. de herrie rond de veroordeling van de "Action Française" in 1926 - maakte echter een katholieke partij onmogelijk. De sociaal-economische organisaties zoals de CFTC bleven al bij al vrij marginaal. Het Italiaanse voorbeeld van Katholieke Actie, apolitiek en direct onderworpen aan de kerk, vond daarentegen wel navolging. Op het braakliggende terrein gooide de gespecialiseerde Katholieke Actie hoge ogen: eerst de mannelijke jeugd met de JOC (arbeidersjeugd), JAC (boerenjeugd), JEC (studenten), JMC (vissersjeugd) en, wat verlaat, JIC (burgersjeugd), gevolgd door de complementaire organisaties voor de meisjes en de volwassenen (waaronder de gemuteerde FNC). In 1931 werden al deze organisaties verenigd in een "Conseil Central de l'Action Catholique", die rechtstreeks ressorteerde onder de bevoegdheid van de ACA. Op die manier en via de later ingestelde bisschoppelijke commissies, wist het episcopaat quasi het hele katholieke verenigingsleven op nationaal vlak - Sutter telt er meer dan 160 - onmiddellijk aan zich te binden (Sutter, 1971: 108-115, 123). De Katholieke Actie-organisaties vulden als "Ersatz" de plaats op, die de afwezigheid van de zuil had opengelaten. En niet zo'n klein beetje want volgens opinie-onderzoek maakte in 1952 17% van de gedoopte

volwassenen (12% van de mannen, 23% van de vrouwen) deel uit van Katholieke Actie-organisaties en hadden behoord of behoorden in 1959 33% van de jongeren tussen 18 en 30 jaar tot katholieke jeugdorganisaties (Coutrot, Dreyfus, 1965: 161-162). Kon het Franse katholicisme niet uitpakken met machtige sociale en politieke organisaties, op het scherper omschreven religieus terrein wist het na een langzaam begin wel de massa's te bereiken. Daarin ziet Poulat juist het specifieke, ja gelaiciseerde karakter van het Franse katholicisme (Poulat, 1977: 195).

6. Enkele conclusies

6.1. Het weghalen van het verzuilingsonderzoek uit de sfeer van exceptionaliteit en abnormaliteit gold als de prioritaire doelstelling. Om dit te bereiken dient gewerkt te worden aan zowel een algemene theorie van verzuiling en dito definitie als aan beschrijvingen, die het empirische bewijs leveren dat zuilen relatief frequent voorkomen. Over België en Nederland, en in tweede orde over Oostenrijk en Zwitserland bestaan, wat de katholieke zuilvorming betreft, reeds zulke beschrijvingen (zie b.v. Righart, 1986). Dat de Duitse katholieken tot 1933 eveneens in een zuilnetwerk waren opgenomen, werd zoëven gedemonstreerd. Ook Italië kent het verschijnsel van katholieke zuilvorming, hier zelfs met de eigenaardigheid dat de zuilontplooiing pas na 1945 echt doorbrak. Tot de eerste wereldoorlog mochten de katholieken op bevel van de paus zich niet met de laicale Italiaanse eenheidsstaat inlaten. In 1922 onderbrak het fascisme de eerste poging tot zuilvorming. Na 1945 waren die obstakels weggeruimd. De "Democrazia Christiana" werd de toonaangevende partij. Zij kon nu rekenen op de steun van het Vaticaan, van de Katholieke Actiegroepen en van profane organisaties als de boerenbond (Colderetti), de katholieke vakbond (CISL), de Confederatie van Cooperatieven (Galli, Prandi, 1970: 166-226).

Daarmee is de bijzetting van socialistische en communistische bewegingen in de zuilengalerij weliswaar nog niet bevestigd (alhoewel, zie b.v. de netwerkinventarisaties van von Saldern, 1977 en Wunderer, 1980 over de sociaal-democratie in Duitsland en van Brayance, 1952 over het Franse communisme). Maar op deze achtergrond en met empirische bewijzen over het bestaan van zes katholieke zuilen voor ogen wordt het moeilijk te blijven volhouden dat zuilen in moderne samenlevingen (19de-20ste eeuw)

anomalieën zijn, een soort tegennatuurlijke wezens die slechts via een ongelukkige mutatie een kortstondig en intern gespleten leven zouden beschoren zijn.

De gangbare, maar ononderzochte mening dat zuilen een typisch produkt vormen van kleine landen (Righart, 1986: 254; Ellemers, 1984: 130-132; Huyse, 1987: 18), omdat deze omwille van hun zwakke internationale status niet beschikken over een actief-interveniërend en gecentraliseerd staatsapparaat, mag op basis van onze gegevens eveneens worden verworpen. Zuilen zijn zowel in grote als in kleine landen te vinden. De verzuiling van een bevolkingsgroep is niet afhankelijk van de grootte van het land of van de kwaliteit van het staatsapparaat. Doorslaggevend is veeleer de mobilisatie, de slagkracht en de coherentie, die de betreffende bevolkingsgroep aan de dag weet te leggen. Blijkens de aangehaalde referenties komen er meerdere zulke bevolkingsgroepen in uiteenlopende landen, die een proces van modernisering doormaken, voor verzuiling in aanmerking.

6.2. De katholieken vormen zo een bevolkingsgroep, die zich in de 19de en 20ste eeuw veelvuldig organiseren en in een aantal gevallen ook verzuilen. Naast het globaal gunstige klimaat, dat de modernisering van de westerse samenlevingen creëert voor organisatievorming op grote schaal (institutionalisering van democratische rechten en vrijheden, schaalvergroting, massificatie), een klimaat waarvan alle bewegingen profiteren, zijn er enkele specifiek katholieke kenmerken, die de biezonder uitgesproken organisatorische profilering van het katholicisme zelfs onder minder gunstige omstandigheden (zie Frankrijk) helpen verklaren.

Vooreerst heeft het katholicisme zijn verleden mee. Anders dan de protestanten, die met de Hervorming een meer op het individu en op de scheiding van de "twee werelden" gerichte religiebeleving gingen promoten, intensifieerde het katholicisme tijdens de Contrareformatie zijn traditie van organisatorische sterkte en behield het zijn totaliserende kerkopvatting, dat geen enkel levensdomein aan kerkelijke invloed mocht ontsnappen. Anders dan het liberalisme bezat ze een uit vroegchristelijke tijden daterende populistische impetus, de wil om met de christelijke boodschap het gehele volk te bereiken en zich niet enkel te bekommeren om de sociale topklaag. Dit trio kenmerken - sterke organisatie, totaliserende ideologie, populisme - stimuleerde

vanzelfsprekend de katholieken ook na 1800 tot gecoördineerd organisatiewerk (Hellemans, 1988b).

Maar traditie alleen is onvoldoende. Ze moet gecontinueerd worden, als levend ervaren en in eigentijdse vormen gegoten worden. De continuering van die traditie in een 19de-eeuwse versie is het werk van het ultramontaans-katholieke *réveil*. Na de terugval tijdens de revolutiejaren kende het katholicisme in de 19de eeuw immers een spectaculaire heropbloei. Vermits door de scheiding van kerk en staat en door de snelle maatschappelijke veranderingen de socialisatie in het geloof niet langer vanzelfsprekend was, ging de kerk nu uitdrukkelijker dan vroeger haar klantenbinding verzorgen (Art, 1982; De Maeyer, Hellemans, 1988). De kerkorganisatie werd gecentraliseerd als nooit tevoren, grote aantallen priesters en kloosterlingen werden beter geschoold en meer doelbewust ingezet in het apostolaat en de leek werd via de uitbreiding van het religieuze verenigingsleven en de promotie van populistische cultusvormen (georganiseerde bedevaarten, processies en missies, een waaier aan devoties, aansporing tot veelvuldige biecht en communie, ...) dichter bij het kerkelijk leven betrokken. Wanneer op het einde van de 19de eeuw de democratisering en de massificatie van de samenleving de bloei van grote massa-organisaties inluidt, zijn de katholieken zoals de socialisten goed geplaatst om op de trend in te pikken. Vanuit de ultramontaanse overweging "geheel de maatschappij in Christus in te richten" (o.a. lijfspreuk van Pius X, 1903-1914), worden nu ook buiten het strikt religieuze terrein vak- en boerenbonden, verzekeringen en coöperaties, jeugdverenigingen en voetbalclubs opgericht. Het katholiek *réveil* deint uit tot een ruimer organisatie netwerk, dat in een aantal landen de proporties van zuilen aanneemt (Art, 1977: i.h.b. 316 e.v.; Poulat, 1977; Lamberts, 1984).

Het bevorderen van gecoördineerde organisatievorming is dus een constante in het moderne katholicisme. Toch wordt die globale tendens slechts in een aantal landen tot zijn uiterste consequentie, tot verzuiling gedreven. Discriminerende factoren zorgen binnen de globale tendens m.a.w. voor heel wat variatie. In sommige landen (Franco-Spanje, het Portugal van Salazar) heeft de reconductie van de oude troon-altaar alliantie de kerk ervan weerhouden de moderne strategie van de coalitie met de georganiseerde katholieke volksmassa's op sociaal-economisch en politiek vlak in te slaan. In Ierland waren zulke organisaties onder een aparte katholieke vlag wegens de kerkelijke hegemonie

overbodig. In landen, waar de katholieken een te kleine minderheid vormden, ontbrak dan weer de massa, die nodig is om katholieke partijen of vakbonden met enig uitzicht op succes te stichten (b.v. Engeland, de Verenigde Staten). Het voorbeeld van Frankrijk gaf tenslotte aan dat een gebrekkige kerkelijke leiding en een onderling verdeelde katholieke bevolking tot 1914 de kansen op verzuiling niet wist te benutten. Het organisatorisch enthousiasme, dat de katholieken aan de dag legden, resulteerde dus zeker niet automatisch in verzuiling.

Om één en ander wat overzichtelijker te maken, werden de verschillende determinanten van katholieke zuilvorming samengebracht in schema 1. Modernisering geeft aan dat (katholieke) zuilen slechts voorkomen in moderne samenlevingen (19de - 20ste eeuw). De trekken, die het katholicisme in zijn geheel kenmerken, helpen verklaren waarom katholieken zich overal gemakkelijk op gecoördineerde organisatievorming storten. De discriminerende factoren moeten toelaten die landen, waar de organisatiegeest in effectieve zuilvorming uitmondt, te onderscheiden van de landen die meer of minder uitgebreide kerkgecentreerde netwerken opzetten.

Schema 1: Determinanten van katholieke zuilvorming

Algemeen	Modernisering
Gemeenschappelijk Katholiek	Organisatorische, populistische en totaliserende traditie Katholiek réveil
Discriminerende factoren tussen katholicismen	Geen te kleine minderheden, noch te grote meerderheden Een leidinggevende kerkelijke hiërarchie Geen toegang tot Ancien Régime- restauratie

6.3. Men kan de afwezigheid van katholieke zuilen in een aantal landen ook in strategische termen uitdrukken. Daarmee kan men

veel beter laten uitkomen dat de katholieken bij de uitwerking van hun organisatie-drift voor een keuze tussen twee soorten netwerken stonden: zuilen enerzijds en kerkgecentreerde netwerken anderzijds (zie het pleidooi van Dierickx, 1986 voor het gebruik van een strategisch in plaats van een deterministisch paradigma). In de kerkgecentreerde netwerken zijn de massa-organisaties idealiter alle direct afhankelijk van kerkelijke leiding en dus ook uitdrukkelijker religieus georiënteerd (typevoorbeeld: de Katholieke Actie-organisaties). Qua organisatievorming en mobilisatiekracht moeten zulke kerkgecentreerde netwerken, herinner U Frankrijk, voor zuilen niet per se onderdoen, al worden vanzelfsprekend het politieke en sociaal-economische domein in deze strategie gewild of ongewild verwaarloosd.

De optie van kerkgecentreerde organisatie-netwerken kan in vele gevallen aantrekkelijker zijn dan de verzuilingsstrategie. Bij uitgesproken hegemonie (Ierland, het prille België) of minoriteitspositie (Angelsaksische en Scandinavische landen) ligt ze voor de hand. De andere gevallen zijn interessanter omdat de keuze bediscussieerbaar was en interne strijd opriep. Tijdens het interbellum bestreden conservatieve en integristische katholieken de zuilprotagonisten. De democratische, laïcaal-profane en autonome zuilorganisaties beoogden zij te vervangen door religieuze, onder direct bisschoppelijke wijzing staande Katholieke Actie-organisaties (voor België, zie Gerard, 1985: i.h.b. 250-253). In België en Nederland bleven zij een minderheid, in Spanje en Portugal bepaalden de integristen de marsroute. De concordaten, die in 1929 met het Italië van Mussolini en in 1933 met Hitler-Duitsland werden afgesloten, impliceerden eveneens een keuze voor de vrije werking van de kerkelijke organisaties in ruil voor de opoffering van de zuilorganisaties, waarin de politieke tegenstanders zaten van de autoritaire machthebbers (voor Italië, Lönne, 1986: 253-262).

De optie voor een kerkgecentreerd organisatie-netwerk hoeft echter niet steeds vanuit conservatieve overwegingen te gebeuren. In Frankrijk beloofde de Katholieke Actie-idee de langgezochte, centristische uitweg te bieden uit het isolement en de verdeeldheid en in de Duitse Bondsrepubliek waren na 1945 zowel de vroegere zuilprotagonisten als conservatieven verdeeld. Het succes van de interconfessionele CDU, de gunstige positie van de kerk en de taboeïsering van alles wat met het einde van de

Republiek van Weimar had te maken, deden hier de balans doorslaan ten voordele van een kerkgecentreerd netwerk.

6.4. Tot voor enkele jaren werden katholieke zuilen steevast geassocieerd met monolitische blokken, die op alle terreinen van het leven de gelovigen van de wieg tot het graf afschermden van externe invloeden. Sinds kort gaat de aandacht meer naar de onvolkomenheden, breuken en discontinuïteiten, die achter de indrukwekkende zuilfaçades verscholen liggen (zie b.v. Luyckx, 1987; Laermans, 1988). Deze haast onvermijdelijke verbroekeling binnen de zuilen ontmoeten we bij een internationale vergelijking opnieuw in de vorm van de grote verschillen, die er qua institutionele uitbouw tussen de zuilen onderling bestaan.

Voor sommige domeinen werden in het ene land wel verzuilde opvangvoorzieningen getroffen, in het andere niet. Zo kent Duitsland geen confessioneel onderwijs, al heeft de kerk daar decennialang voor geijverd (Kueppers, 1982). Omgekeerd werd de verzuiling van de Nederlandse radio en televisie nergens anders herhaald (de weg naar een nationale omroep in België beschrijft Putzeys, 1986).'

Minder opvallend bij een eerste kennismaking is het feit dat onder dezelfde noemer vaak heel andere organisatierealiteiten kunnen steken. We nemen de katholieke partijen als voorbeeld. In het interbellum had het Duitse "Zentrum" nog steeds de structuur van een notabelenpartij. De Belgische katholieke partij was toen geëvolueerd tot een indirecte partij, die samengesteld was uit 3 standsorganisaties en de oude "Federatie van Kringen". Ondertussen had de Nederlandse Rooms-Katholieke Staatspartij sinds 1926 reeds de vorm aangenomen van een moderne massapartij met individuele lidmaatschappen.

De invloed, die de onderscheiden organisaties in de respectievelijke zuilen uitoefenden, verschilden eveneens aanzienlijk. Al vormde de kerk overal de spilorganisatie, waarrond het netwerk draaide, nergens was haar positie zo verheven als in Nederland (de uitzonderlijke situatie van Italië met het Vaticaan buiten beschouwing gelaten). België valt dan weer op door de gebalde macht van zijn katholieke standsorganisaties. In Duitsland en Frankrijk hadden respectievelijk het "Volksverein" als culturele moederorganisatie en het A.C.J.F., lange tijd de enige actief-katholieke organisatie onder de Franse (jonge) mannen een immense uitstraling. Zelfs in de katholieke zuilen met de

kerk als machtige middelpunt-drijvende kracht was uitgesproken diversiteit dus de regel.

6.5. In Nederland en ook wel daarbuiten (Goddiijn, 1957; Thurlings, 1978; Boogman, Tamse, 1978; Evans, 1984) werd de verzuiling van de katholieken dikwijls verklaard vanuit de emancipatiedrang van minderheden. De confrontatie van meerdere verzuilingstrajecten maakt een preciezer evaluatie van die hypothese mogelijk.

Een eerste conclusie, die rechtstreeks uit de vergelijking volgt, is dat de emancipatiedrang alleszins geen noodzakelijke voorwaarde vormt voor verzuiling, want meerderheidskatholicismen kunnen, zoals de katholieken in België, Oostenrijk en Italië aantonen, eveneens verzuilen. De vergelijkende beschouwingen in 6.2 leverden daarentegen wel twee andere cruciale voorwaarden op. Ten eerste mogen, wil zuilvorming op de uitbouw van kerkgecentreerde netwerken een goede kans maken, de katholieke minderheden niet te klein noch de meerderheden te groot zijn. Ten tweede situeert de motor, die binnen deze negatief afgebakende mogelijkhedenruimte de verzuiling vooruitdrijft, zich bij de ultramontaans-katholieke réveilbeweging. De verzuilingsdynamiek van het catholicisme ligt m.a.w. in eerste instantie bij de kerk en bij religieuze drijfveren en niet bij een gediscrimineerde lekgroep en zijn emancipatoire verzuchtingen (dit wordt terecht benadrukt in Righart, 1986).

Daarmee wordt niet ontkend dat de emancipatiedrang geen supplementair motief kan bieden voor een nog uitgesprokener activering van de leken onder kerkelijke vlag. De tegenstelling tussen de snelle verzuiling in Duitsland met de laattijdige doorbraak van de katholieke zuil in Nederland toont echter aan dat de verzuilende stimulans van een minderheidspositie zelf nog afhankelijk is van bepaalde voorwaarden.

In Nederland bleek de reeds eeuwenlang aanslepende minderheidspositie in een eerste stadium snelle organisatievorming op ruime schaal eerder te hinderen dan te stimuleren. De katholieken dienden er eerst de gevolgen van de seculaire marginalisatie te overwinnen - de afwezigheid van een nationale kerkorganisatie, het gebrek aan middelen (leiders, geld, nationale en internationale contacten,...), het ontbreken van ervaring met de mogelijkheden, die een moderne maatschappij bood (de zuidelijke ka-

tholieke kerngebieden bleven lang op zichzelf gesteld) - voor er rond 1900 aan de uitbouw van een zuil kon worden gedacht.

Daartegen waren de voorwaarden voor de verzuiling van de Duitse katholieken veel sneller vervuld. Voor 1800 waren deze helemaal niet gemarginaliseerd, maar kenden zij in hun zelfstandige bestuurseenheden een grote bloei. De plotseling minorisatie na 1804 kwam daarom des te harder aan en het duurde niet lang vooraleer de rijkelijk voorhanden middelen aangewend werden voor de creatie van nieuwe periodieken, organisaties en demonstraties (o.a. een grootscheeps georganiseerde bedevaart naar Trier in 1844 met om en bij het miljoen gelovigen). De decennialange toegespitste confrontatie met het protestantse Pruisen (van de "Kölner Wirren" in 1837 tot de langdurige "Kulturkampf" tussen 1870-1885) overtuigde de katholieken bijkomend van het nut van organisatievorming onder elkaar. Slechts wanneer de handicap van een langdurige minderheidspositie, de beschikking over minder middelen, niet speelt of niet meer de doorslag geeft, kan de groepsversterkende werking, die van minorisering uitgaat als bijkomend motief het verzuilingsproces bevorderen.

6.6. De ontzuilingsprocessen werden in de portretten slechts in de rand aangeraakt. Die vluchtige melding volstaat om in te zien dat ontzuiling zich volgens zeer uiteenlopende modi kan ontwikkelen. Zo werd, op een moment dat de katholieke subcultuur aan de basis nog grotendeels intact was, de Duitse zuil door Hitler afgebroken en na 1945 niet meer heropgebouwd (amputatie-scenario). De ontbinding zelf van die subcultuur situeert zich zowel in als buiten Duitsland in de jaren '60. Zij leidde o.a. tot de spectaculaire desintegratie op enkele jaren tijds van de eertijds zelfbewuste katholieke zuil in Nederland (erosie-scenario). Maar zoals uit de evolutie van de katholieke zuil in België blijkt, kunnen de zuilorganisaties en het netwerk die culturele ontzuiling echter ook overleven en zich op de nieuwe, meer individualistische en instrumentele houding van hun leden leren instellen zonder daarvoor hun organisatorische identiteit te moeten opgeven (transformatie-scenario). Tenslotte is er nog de vierde mogelijkheid om ondanks het globale klimaat van pluralisering en individualisering het organisatie-netwerk met behoud van de orthodoxe subcultuur voor de trouwe leden tegen aanpassing te behoeden. Maatschappelijke marginalisering is de prijs, die men voor dit kunststuk moet betalen (orthodoxie-scenario). Integristische katholieken koesteren sympathie voor zo'n scenario, maar vormen binnen de nog func-

tionerende (getransformeerde) zuilen een minderheid (al werken zij op dit moment aan een terugkeer). De Franse communisten illustreeren dat zo'n scenario, dat tegendraads verloopt met de globale culturele trend, toch een reële mogelijkheid blijft.

Schema 2: Ontzuilingsvarianten van katholieke zuilen

culturele ontzuiling / organisatorische ontzuiling	veel	weinig of niet
veel	Nederland	Duitsland
weinig of niet	België, Oostenrijk, Italië	

Zoals de grote onderlinge verschillen tussen de zuilen en de vergelijkende afweging van de emancipatiehypothese reeds demonstreerden, maakt het bestaan van meerdere ontzuilingsvarianten nog eens duidelijk dat men zich in de sociologische verzui-lingstheorie niet al te zeer mag oriënteren op het model van de Nederlandse katholieke zuil. De eindconclusie van de historisch gedetailleerde reconstructie van de evolutie van vier katholicismen brengt ons aldus terug naar de uitgangspunten, die in de inleiding werden uiteengezet. De frequentie en de variatie van de katholieke verzuilings- en ontzuilingsprocessen vereisen op hun manier dat er werk wordt gemaakt van een meer algemene zuiltheorie.

BIBLIOGRAFIE

ALMOND, G.A.

1970 Comparative Political Systems, in ID., Political Development, Little Brown, Boston, p.29-49 (oorspr. 1956).

ARETZ, J.

1982 Katholische Arbeitersbewegung und christliche Gewerkschaften, in Rauscher, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.2: 159-214.

ART, J.

1977 Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914, U.G.A., Kortrijk.

1982 Van "klerikalisme" naar "katholieke zuil" of van "régime clérical" naar "CVP-staat", Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 13,1: 1-21.

1985 Waarom zijn wij zo "katholiek"?, Vlaanderen Morgen, 3: 26-32.

AUBERT, R.

1974 De kerk van de crisis van 1848 tot Vaticanum II (Geschiedenis van de Kerk, Dl. X), Paul Brand, Bussum.

BILLIET, J.

1982 Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 13,1: 85-118.

1986 Verzuiling en ontzuiling: over het vermijden van conceptuele valstrikken, Vlaanderen Morgen, 5: 5-21.

BILLIET, J., DOBBELAERE, K.

1976 Godsdienst in Vlaanderen, Davidsfonds, Leuven.

BOEF-VAN DER MEULEN, S., VAN KEMENADE, J.A.

1986 Onderwijs en levensbeschouwing, in VAN KEMENADE, J.A., e.a. (red.), Onderwijs: Bestel en beleid 2, Wolters-Noordhoff, Groningen, 233-287.

BOOGMAN, J.C., TAMSE, C.A. (red.)

1978 Emancipatie in Nederland, M. Nijhoff, Den Haag.

BORNEWASSER, J.A.

1968 De katholieke partijvorming tot de eerste wereldoorlog, in Scholten, L.W.G., De confessionelen, Ambo, Utrecht, 23-40.

1982 De Nederlandse katholieken en hun negentiende eeuwse vaderland, Tijdschrift voor Geschiedenis, 95, 4: 577-604.

BRAYANCE, A.

1952 Anatomie du Parti Communiste Français, Denoël, Paris.

BREPOELS, J., e.a.

1977 Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?, Kritak, Leuven.

CHOLVY, G., HILAIRE, Y.-M.

1985 Histoire religieuse de la France contemporaine, Tôme 1, Privat, Toulouse.

1986 Histoire religieuse de la France contemporaine, Tôme 2, Privat, Toulouse.

COUTROT, A., DRÈYFUS, F.

1965 Les Forces religieuses dans la Société Française, A. Colin, Paris.

DE MAEYER, J., HELLEMANS, S.

1988 Katholiek réveil, katholieke verzuiling en dagelijks leven, in Billiet, J. (red), Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming, U.P. Leuven (Kadoc-studies 6), Leuven, 171-200.

DIERICKX, G.

1986 De sociologen en de verzuiling, Tijdschrift voor Sociologie, 7, 3: 509-549.

DOBBELAERE, K.

1982 De katholieke zuil nu: desintegratie en integratie, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 13, 1: 119-160.

DUFFHUES, T., FELLING, A., ROES, J.

1985 Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980, Ambo, Baarn, 1985.

ELLEMERS, J.E.

1984 Pillarization as a Process of Modernization, Acta Politica, 19(1984): 129-144.

ESSER, U., u.a.

1901 Katholisches Vereinswesen, in Wetzer und Welte's Kirchenlexikon, Bd. 12, Freiburg i.Br., Sp. 707-760.

EVANS, E.L.

1984 Catholic Political Movements in Germany, Switzerland and the Netherlands, Central European History, 17, 2: 91-119.

FORSTER, K.

1981 Der deutsche Katholizismus in der Bundesrepublik Deutschland, in Rauscher, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.1, 209-264.

FOX, R.G.

1982 Is religion important in Belgium?, Archives européennes de Sociologie, 23: 3-38.

GALLI, G., PRANDI, A.

1970 Problems of Political Participation in Italy, Yale U.P., New Haven.

GATZ, E.

1982 Caritas und soziale Dienste, in RAUSCHER, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.2, 312-351.

GELLER, H.

1980 Sozialstrukturelle Voraussetzungen für die Durchsetzung der Sozialform "Katholizismus" in Deutschland in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in GABRIEL, K., KAUFMANN, F.-X. (Hrsg), Zur Soziologie des Katholizismus, Grünewald, Mainz, 66-88.

GERARD, E.

1985 De katholieke partij in crisis, Kritak, Leuven.

GODDIJN, W.

1957 Katholieke minderheid en protestantse dominant, Van Gorcum, Assen.

HELLEMANS, S.

- 1985 Elementen voor een algemene theorie van verzuiling, Tijdschrift voor Sociologie, 6, 3: 235-258.
- 1988a Verzuiling en ontzuiling van de katholieken in België en Nederland, Sociologische Gids, 35, 1: 43-56.
- 1988b De katholieke zuilen buiten België, in Billiet, J. (red.), Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming, U.P. Leuven (Kadoc-studies 6), Leuven, 257-277.

HUERTEN, H.

- 1982 Katholische Verbände, in Rauscher, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.2, 215-277.
- 1986 Geschichte des deutschen Katholizismus 1800-1960, Grünewald, Mainz.

HUYSE, L.

- 1970 Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek, S.W.U, Antwerpen.
- 1980 De gewapende vrede, Kritak, Leuven.
- 1987 De verzuiling voorbij, Kritak, Leuven.

KAUFMANN, D.

- 1984 Katholisches Milieu in Münster 1928-1933, Schwann, Düsseldorf.

KOSSMANN, E.H.

- 1976 De lage landen 1780-1940, Elsevier, Amsterdam.

KRUYT, J.P.

- 1957 Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling, Socialisme en Democratie, 14: 11-29.

KRUYT, J.P., GODDIJN, W.

- 1968 Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces, in Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Van Gorcum, Assen, 227-263.

KUEPPERS, H.

- 1982 Schulpolitik, in RAUSCHER, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.2, 352-394.

LAERMANS, R.

- 1988 Van "waarheid" naar "waarden". Katholieke vormingsorganisaties en vrijetijdsbesteding in Vlaanderen 1945-1980, Paper voorgedragen voor de NSAV-VVS-Conferentie te Antwerpen, 30 p.

LAMBERTS, E.

- 1984 Het ultramontanisme in België 1830-1914, in ID. (red.), De kruistocht tegen het liberalisme, U.P. Leuven, Leuven, 38-61.

LANGLOIS, C.

- 1980 Permanence, renouveau et affrontements (1830-1880), in Lebrun, F. (réd.), Histoire des catholiques en France, Privat, Toulouse, 321-406.

LAUNOY, M.

- 1984 Le syndicalisme chrétien en France de 1885 à nos jours, Desclée, Paris.

LERMYTE, J.-M.

- 1985 Voor de ziel van het kind. De schoolstrijd in het klerikale arrondissement Roeselare 1878-1887, Westvlaams Verbond van Kringen van Heemkunde, Brugge.
- 1987 De schoolstrijd in de negentiende eeuw, Digo, 10, 3: 157-173.

LIJPHART, A.

- 1968 Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, De Bussy, Amsterdam.
- 1969 Consociational Democracy, World Politics, 21, 2: 207-225.
- 1977 Democracy in Plural Societies, Yale U.P., New Haven.

LOENNE, K.E.

- 1986 Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert, Suhrkamp, Frankfurt a/M.

LUYCKX, P.

- 1987 Andere katholieken 1920-1960, Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, 29, 1: 52-84.

MAC CARTHY, J.D., ZALD, M.N.

1976 Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory, American Journal of Sociology, 82: 1212-1241.

MAC RAE, K. (ed.)

1974 Consociational Democracy, Mc Clelland & Stuart, Toronto.

MAIER, H.

1980 Zum Standort des deutschen Katholizismus in Gesellschaft, Staat und Kultur, in Gabriel, K., Kaufmann, F.-X. (Hrsg), Zur Soziologie des Katholizismus, Grünewald, Mainz, 57-65.

MAYEUR, J.-M.

1980 Des Partis catholiques à la Démocratie chrétienne (XIXe-XXe siècles), A. Colin, Paris.

MORSEY, R.

1981 Der Kulturkampf, in Rauscher, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.1, 72-109.

1981 Der politische Katholizismus 1890-1933, in Rauscher, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.1, 110-164.

NOIRIEL, G.

1986 Les ouvriers dans la Société Française (XIXe - XXe siècle), Seuil, Paris.

OSAER, A.

1986 Van standsorganisatie tot koepel. De hervorming van het ACW na de Tweede Wereldoorlog, in Gerard, E., Mampuys, J. (red.), Voor kerk en werk, U.P. Leuven, Leuven, 267-311.

POULAT, E.

1977 Eglise contre bourgeoisie, Casterman, Tournai.

PUTZEYS, J.

1986 Radiostrijd tussen de twee Wereldoorlogen, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 17, 1-2: 35-60.

RAUSCHER, A. (Hrsg)

1981 Der soziale und politische Katholizismus, Olzog, München, 2 dln., 1981 en 1982.

RIGHART, H.

1986 De katholieke zuil in Europa, Boom, Meppel.

ROGIER, L.J.

1956 Katholieke Herleving, Pax, 's Gravenhage.

1978 Evolutie van het cultuurbegrip der Nederlandse katholieken in de nieuwste geschiedenis, in Boogman, J.G., Tamse, C.A. (red.), Emancipatie in Nederland, 210-220.

ROKKAN, S.

1977 Towards a Generalized Concept of "Verzuiling", Political Studies, 25,4: 563-570.

SCHAUFF, J.

1978 Katholische Wähler und Zentrumsparterie, in Buesch, O., u.a. (Hrsg), Wählerbewegung in der deutschen Geschichte, Colloquium V., Berlin, 219-224.

SCHNEIDER, M.

1982 Die christlichen Gewerkschaften 1894-1933, Neue Gesellschaft, Bonn.

SMITS, J.

1986 De afbouw van de autonome politieke actie van het A.C.W. en de oprichting van de C.V.P., in Gerard, E., Mampuys, J. (red.), Voor kerk en werk, U.P. Leuven, Leuven, 313-357.

SPERBER, J.

1984 Popular Catholicism in Nineteenth-Century Germany, Princeton U.P., Princeton.

STEININGER, R.

1975 Polarisierung und Integration, A. Hain, Meisenheim am Glan.

1977 Pillarization (verzuiling) and political parties, Sociologische Gids, 24 242-257.

STUURMAN, S.

1983 Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat, Sun, Nijmegen.

SUTTER, J.

1971 Analyse organigrammatique de l'église de France, Archives de Sociologie des Religions, 31: 99-149.

THURLINGS, J.M.G.

1978 De wankele zuil, Van Loghum Slaterus, Deventer.

VAN DEN WIJNGAERT, M., WEYNS, P.

1981 De politieke opstelling van het ACW en zijn verhouding tot de CVP, in Gerard, E. (red.), De kracht van een overtuiging, Reynaert, Zele, 191-211.

VAN DER PLAS, M.

1977 Uit het rijke Roomsche Leven, Ambo, Utrecht.

VAN HAEGENDOREN, M., VAN DEN HOVE, L.

1985 Het verdriet van Vlaanderen?, Standaard Uitgeverij, Antwerpen.

VAN HEEK, F.

1954 Het geboortenniveau der Nederlandse rooms-katholieken, Stenfert Kroese, Leiden.

VAN HOOIJDONK, P.G.

1965 Intellectuele emancipatie van Nederlandse katholieken in de laatste jaren, Sociale Wetenschappen, 8: 217-229.

VAN ISACKER, K.

1955 Werkelijk en wettelijk land. De katholieke opinie tegenover de Rechterzijde 1863-1884, Standaard, Antwerpen.

VAN KERKHOVEN, J.

1985 Le Mouvement ouvrier chrétien en Flandre, Contradictions, nr. 45-46.

1986 Le Mouvement ouvrier chrétien en Flandre, Contradictions, nr. 49-50.

VOLK, L.

1981 Nationalsozialismus, in Rauscher, A. (Hrsg), Der soziale und politische Katholizismus, dl.1, 165-208.

VON SALDERN, A.

1977 Wilhelminische Gesellschaft und Arbeiterklasse, Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 13, 4: 469-505.

WUNDERER, H.

1980 Arbeitervereine und Arbeiterparteien. Kultur- und Massenorganisationen in der Arbeiterbewegung (1890-1933), Campus, Frankfurt am Main.

ZELDIN, Th.

1979 France 1848-1945. Politics and Anger, Oxford U.P., Oxford.